

PANDIVERE

VAATAMISVÄÄRSUSI

HELMUT
JOONUKS

ANTU PUNAMÄE linnus rajati esimese aastatuhande teisel poolel Nõmme jõe ja Antu järvedest algava oja vahelisel seljandikule. Kahesaja neljakümne meetri pikkune maa-ala oli jaotatud ees-, kesk- ja pealinnuks, mis omavahel eraldatud kraavide ja vallidega. Kroonik Henriku järgi kandis linnus Agelinde nime ja oli Lõuna-Virumaa (Pudiviru) tähtsaim linnamägi. 1226. aastal käis Modena piiskop Wilhelm paavst Honorius III esindajana Punamäel, kuhu seks puhuks oli kokku aetud ümbruskonna rahvas. 1895. aastal teostas A. Howen linnusel kaevamisi, mille tulemusena selgus, et vall oli üsna korrapäraselt paekividest laotud ja kohati kuni kaks meetrit lai, sisekülgedel tugevasti põlenud. Pealinnuse õuel ulatus kultuurkiht poole meetrini, kesklinnusel oli see märgatavalt väiksem ja eeslinnusel hoopis õhuke.

NÕMME küla lähedal Ebavere—Vägeva maantee ääres asuvad Antu ja Nõmme järved. Seitsemest looduslikust järvest kõige põhjapoolsem on Sinijärv, mida peetakse Eesti läbipaistvaima veega järveks. Tema ilu on kiitnud Evald Tammlaan, August Alle jt. Sinijärvest lõuna poole jäävad Vahejärv, Valgejärv, Moora järv ja Mäetaguse järv. Kaanjärv asub raudtee ja maantee vahel, Umbjärv umbes kilomeeter ida pool soises metsas. Raudtee ja vana maantee vahel on kolm Nõmme järve: Vesikijärv, Turbajärv ja kruusakarjääri põhja tekkinud Liivajärv.

Järveoja kaldal Moora järve ja Valgejärve vahel asus laanelagendikul Antu mõisa kuulunud väike metsaomakatare, kus moodus luuletaja Kersti Merilaasi läbepõlv. Kaunile metsa- ja järverikkale kodumaastikule on poeetse pühendanud palju meeleolukaid luuletusi. XIX sajandil elas Nõmme mõisas maastikumaalija Konstantin v. Kügelgen. Nõmme periood oli kunstniku loomingus üks viljakamaid, kuid tema sellegaegsetest maalidest kadus enamik sugulaste ja tuttavate mõisatesse Määris, Triigis. Kütis jm. Oma kodukohtades Nõmme ümbruses veetsid sageli puhkehetki kirjanikud Mihkel Jürna, Evald Tammlaan, ajaloolane Arnold Soom, füüsik Ernst Kilkson.

Arhitektuurimälestis **KILTSI** mõisahoone on ehitatud 1790. aastal varaklassitsistlikus stiilis. XIV sajandi lõpul oli siia ehitatud vasall-linnus, mille juurde kuulunud suurel võlvitud keldrid on kasutusel praeguse hoone all. Endisest linnusest pärineb ka lõunapoolse ümartorni keldriruum tulirelvade laskeavadega. Mõisahoone lääneküljel on säilinud vähesed müüriosad, mis kuulusid nähtavasti linnuse veega piiratud eelkindlusele. Pargi lõunaküljel on arhitektuurimälestis Kiltsi vesikhoone (XVI sajand). Kiltsi—Vao tee ääres seisab kaitsealune kultusekivi, mis pärimuse järgi olevat üks kolmest kivist, mida Kalevipoeg huntide pihta Kiltsi põldudele loopinud.

1801. aastal omandas Kiltsi ja Vorsti mõisa väljapaistev Vene meresõitja Adam Johann Krusenstern. Aastail 1803—1806 juhtis ta koos Juri Lisjanskiga vene-
laste esimest ümbermaailmareisi, mille järel oli 1809. aastani Kiltsis puhkusel. Aastail 1815—1822 viibis ta jälle pidevalt Kiltsis, kus koostas oma «Lõunamere atlase». 1842. aastast kuni surmani 1846 elas ta taas Kiltsis. Arvestades tema suuri teeneid kodumaa ees, maeti ta isaari erikäsu kohaselt Tallinna Toomkirikusse. Admiral A. J.

Krusensterni elutööd jätkasid tema poeg viitseadmiral Paul Theodor Krusenstern ja pojapoeg kaptenleitnant Paul Krusenstern, kes uurisid Loode-Venemaa ja Põhja-Jäämere piirkondi. Mõlemad meresõitjad on maetud Väike-Maarja kirikuaeda.

Kiltsi lähedal Mätlikul elas oma elu viimased aastad Tartu ülikooli botaanikaprofessor ja botaanikaia juhataja Alexander von Bunge. 1906. aastal ehitas Kiltsi lähedale oma kodu esimeses maailmasõjas Poola rindel langenud kirjanik Peärn August Pitka (Ansomardi). Kiltsi koolis oli õpetajaks hilisem filoloogiadoktor professor Villem Altoa, samas koolis õppisid kirjanikud Kersti Merilaas ja Heino Väli.

VAO sovhoosi keskuses asub huvitav arhitektuurimälestis — Vao tornlinnus. See suhteliselt väikeste mõõtudega vasall-linnus on peale Kiivu tornlinnuse ainulaadne terves Baltikumis. Hästi on säilinud ehitise mitmed detailid: laskemoona- ja toiduainete kelder, müüritrepid, laskeavaused, nišid, dansker, vee äravoolurenn. Ehitatud on need XIV sajandi lõpul või XV sajandi algul.

AAVERE küla lääneosas asub Pandivere aarealade kauneim karstijärv Mängupealne. Lumerohkete talvede järel ulatub veevälja pikkus üle kilomeetri. Küla keskel on teinegi ajutine järv. Aaverest on pärit meditsiinidoktor professor Ernst Raudam ja keeleteadlane Elmar Eliste.

VARANGU allikad moodustavad Varangu metskonnahoonest ja pargist põhja pool suure allikajärve, millest saab alguse Preedi ehk Vardja jõgi, üks Põltsamaa jõe lisajõgesid. Allikate lähedal leidub laialdasel alal järvekiirli, mida kaevandab Väike-Maarja kolhoos. Kilomeeter lääne pool paikneb Kolm karstijärve (Lepaniidu, Oruluht ja Tapuluht).

Varangu pargi servas on suur puumaja, endine Varangu mõisa valitsejamaja, milles aastail 1909—1918 elas eesti andekaim

graafik Eduard Wiiralt. Tallinna kunstimuuseumis on säilinud mitmed tema selleaegsed pliiatsi- ja sulejoonistused.

Arhitektuurimälestistena kuuluvad riikliku kaitse alla **LIIGVALLA** mõisahoone (ehitatud 1797) ja umbes samast ajast pärit valitsejamaja koos pargiga. Pargi kagunurgas kasvab rahvajuttudega seotud Orjatamm. Kaks kilomeetrit kirde pool on Kaevandu vahtkonna metsakraavis kaitsealune Orjakivi. Liigvallast oli pärit pedagoog Johann Jakob Nocks. Esimese hariduse sai ta Liigvalla kodukoolis koos naaber-mõisa Ao valitseja poja Fr. R. Faehlmanniga. Nocks töötas 32 aastat Rakvere kreiskooli õpetaja ja inspektorina.

Ao oli Friedrich Robert Faehl-

manni (1798—1850) noorusmaa. Siin süvenes varane soov saada arstiks. Siit alustas ta oma kooliteid Liigvalda, Rakverre ja Tartu. Üliõpilasena tegi ta Ao ümbrusse pikki jalgsimatku, et kirja panna Kalevipoja-muistendeid. Sünnipaik jäi Faehlmanni kalliks surmani, siia tahtis ta veel korraks pöörduda juba lootusetult haige mehena. 1957. aastal tähistasid Rakke Keskkooli kodu-uurijad Faehlmanni sünnikoha sooneleise põllukiviga.

RAKKE Lubjatehas on meie vabariigi ainus suurem lubja tootev ettevõtte (kogutoodang üle 150 000 tonni aastas). Alevikku ümbritsevad Pälsoni sovhoosi maad. Majandis on nii veise- kui ka seakasvatuse I klassi tõufarmid. Tööviljakuse ja tasuvuse poolest kuulub sovhoos meie vabariigi kõige rentaablimate hulka. Rakkess on sündinud kirjanik Marta Sillaots, zooloogiaprofessor Heinrich Riikoja. Nõukogude Liidu esimese stratostaadi piloot Ernst Birnbaum. Siin läi pime iseteguslik helilooja Ferdinand Mühlhausen tänapäevani üliopulaarse laulu «Armas isakohakene». Oskar Luts kirjutas siin oma esimese näidendi «Joosep Ärkla» ja «Kevade» alguspeatü-

kid. Ka «Kapsapea» ainekik pärineb Rakkest.

TAMMIKU oli muistse Pudivene 14 külast suurim (21 adramaad). Arheoloogiamälestistena kuuluvad kaitse alla linnamägi, maa-alune kalmitu ja seitse kultusekivi. Küla lääneseervas on viis metsajärve. Ansurahvi talust on pärit kirjanik Rein Saluri.

SIMUNA pastoraadahoone õuel asuva piimajahutusaida äärel saab alguse Eesti pikemaid jõgesid — Pedja (121 km). Riikliku kaitse alla kuuluvad arhitektuurimälestisena Simuna kirik koos kirikuaiaga ja ajaloomälestisena alevikku idapool asuv meridiaanikaare mõõtmise tähtis. Simunas on sündinud Tartu ülikooli matemaatikaprofessor Magnus Geörg Paucker, filoloogiadoktor Carl Julius Albert Paucker ja insenerivägede kindralmajor Otto Raimund Paucker. Kirikuaeda on maetud Peterburi Kunstide Akadeemia professor Carl Timoleon v. Neff, kirjamees ja rahvaluulekoguja Iila koolmeister Hans Krickmann, Simuna kihelkonnakooli asutaja, laulukooride organiseerija ja õpikute autor Vilhelm Normann. 1849. aastast kuni surmani 1882 kuulus Avanduse mõis Venemaa Geograafia Seltsi ja Peterburi Teaduste Akadeemia presidendile Friedrich Lütkele.

LAPSEPÕLV

Parmupilves, krapikajal
koju kõmpis väsind kari,
ootas öde tulba najal,
põlles esimene mari.

Varbad olid mullased,
kuued vaevu kõhtu katsid,
kukla taga püsti patsid
kullerkupu-kullased.

Öde mulle andis marja,
marja magusa kui mesi,
ja siis üles kükka harja
tormasime kahekesi.

Lauda tagant kapsaaiast
kostis siia ema hääl,
tuttav lõik maailmast laia
paistis nagu pihu pääl.

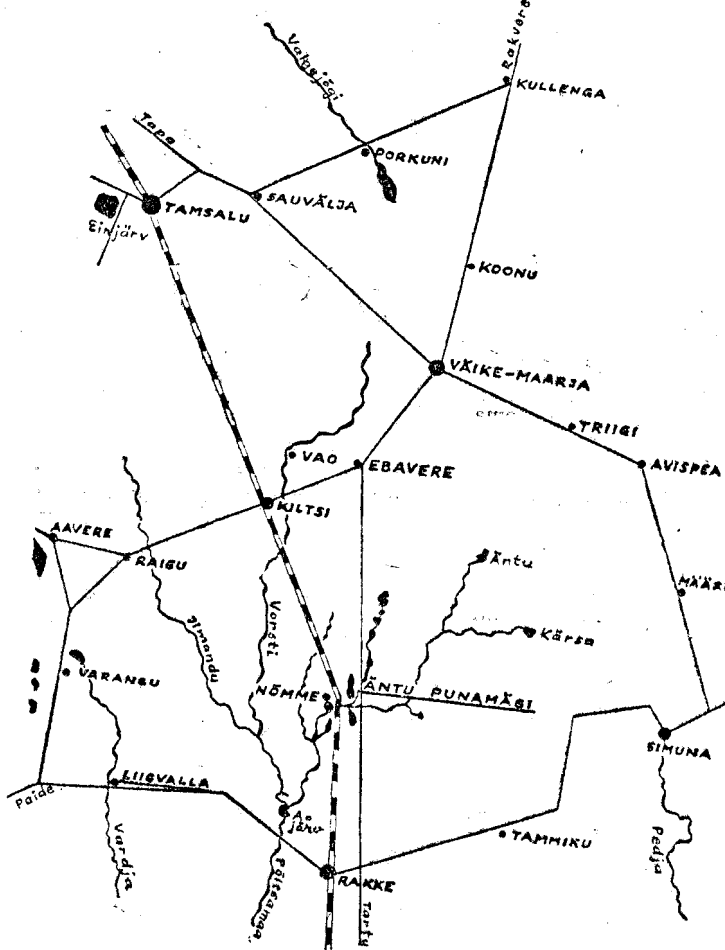
Sauna kõeti naabripäres,
veskitammil vesi vulas,
aga kaugel Ebaveres
taevas maaga ühte sulas.

Ümberringi õitses niit.
Oeke toetas põse käele:
«Kui ma suureks saan, siis siit
lähen Ebavere mäele.»

Tuli tali laias rees,
lumi langes marjasoole.
Öde valge kirstu sees
viidi Ebavere poole.

Koos on kakku jagatud,
kitsas voodis magatud.
Ara mine, ära mine,
kallis mänguseltsiline.

(1962)

KOKKUTULEKU

PÄEVAKAVA

4. JUUNIL

- Kell 12 — kogunemine

Pälsoni sovhoosi Liigvalla osakonna keskkuses, kust liigutakse Antu-Punamäele. (Vihmase ilma korral peetakse loengud Liigvallas.)

Loengud:

U. Heinsalu — «Pandivere kõrgustiku karstinähtused»;

H. Kink — «Põhjavete kaitsest karstipiirkonnas».

- 14—15 — lõuna.

- Kell 15 — J. Eilarti loeng «Pandivere kõrgustiku taimestikust»;

— kohtumine luuletaja Kersti Merilaasiga;

— jaigsimatk Antu järvedele.

- Kell 20 — õhtusööök.

- Kell 21 — lõkkeõhtu.

Kunstilise isetegevuse programm Rakke Keskkooli õpetajalt Marta ja Ants Mäe ning Külli Krausbergi juhendamisel.

5. JUUNIL

- Kell 8 — hommikusööök Liigvallas;

- Kell 9 — ekskursioon

Punamäelt Pandivere kõrgustiku karstialadele marsruudil Nõmme—Kiltsi—Vao—Varangu—Simuna—Porkuni—Sa Valduma.

Ekskursiooni juhivad H. Joonuks ja E. Leppik.

MÄÄRIST oli pärit Tartu ülikooli õppejõud meditsiiniprofessor Werner Zoëge v. Mantuffel.

AVISPEA küla on esimest korda mainitud Lāti Henriku kroonikas 1219. aastal. Pikka aega töötas Avispeal kooliõpetajana Jakob Liiv, sageli viibis siin külalisena ja paaril korral ka venna asetäitjana Juhan Liiv. Avispealt on pärit Eesti populaarsemaid põllumehi Olo Läänemets.

VÄIKE-MAARJA kolhoos on rahalise käibe, kasumi ja põllumajandussaaduste kogutoodangu poolest ühe töötaja kohta Eesti NSV kolhooside hulgas esikohal. Majand on kantud üleliidulisele autalvile. Väike-Maarjast on pärit maailma legendaarset raskejõustiklasi Georg Lurich. Siin on töötanud kirjanikud Jakob Tamm, Jakob Liiv, Peeter Jakobson, õpinud Anton Hansen-Tammsaare, Mihkel Jürna, Kersti Merilaas, Aleksander Suuman. Riikliku kaitse alla kuuluvad Väike-Maarja kirik koos kirikuaiaga, J. Tamme hauasammas, J. Liivi mälestussammas ja G. Lurichi mälestuskivi.

PORKUNI JÄRV (41,5 ha) on rajooni suuremaid ja populaarsemaid. Järvest saab alguse Soome lahte voolav Valgejõgi. Järve idakaldal on mitu suurt allikat (Kaalallikas, Külmaallikas). Vaatamist vääriv on vana päemurd — porkuni lade-me tüüpleukoht. Riikliku kaitse alla kuulub 1479. aastal ehitatud piiskopilinnuse säilinud väravatorn, mis lähemal ajal restaureeritakse. Endises mõisa-hoones töötab Porkuni Eriinter-naatkool. Oppeasutus pöörab suurt tähelepanu esteetilisele kasvatusel: kooliruumi ja haljasaladid kaunistab hulk kunstiteoseid. Porkuni aedniku pojana sündis silmapaistev eesti teatritegelane Aleksander Trill-järv.

SAUVALJA küla ja Porkuni järve vahel pidasid 1944. aasta 21. septembril lahingu 249. eesti laskurdiviis ja taganevad fašistlikud üksused. Porkuni lahingus langenud Eesti Laskurkorpuse võitlejad on maetud naaberküla Loksa ven-naskalmistule.

TAMSALU alevi suurim töös-tusettevõtte on teraviljasaaduste kombinat, kus toodetakse kolmteist liiki jõusõõta Põhja- ja Lääne-Eesti majanditele. Meie vabariigi leivakombinaadid saavad Tamsalu põülivabrikust ööpäevas 150 tonni saiajahu.

Alevist lääne pool levib SA-VALDUMA karstiala, kus kevaditi tekib suur ajutine veeko-gu Einjärvi. Einjärve ümbruses korraldatakse sageli vabariiklik-ke motovõistlusi.